

Тема 1. Вступ

1. Сучасна українська літературна мова (СУЛМ) як предмет наукового вивчення і навчальна дисципліна.
2. Основні розділи курсу, його зв'язок з іншими дисциплінами.
3. Українська мова як національна мова українського народу, етапи її формування. Зв'язки української мови з іншими слов'янськими мовами.
4. Тенденції розвитку української мови на сучасному етапі.

Мова – одна з найхарактерніших ознак суспільства, бо об'єднує людей для досягнення матеріального благополуччя і щонайвищих духовних цінностей (М. Рильський: "Життя духовного основа"). Вона є засобом спілкування між людьми, передання досвіду (О. Купрін: "це історія народу, шлях цивілізації й культури"). Мова обслуговує людину й суспільство, є формою їх буття (Д. Білоус: "це пісня душі, покладена на слова"). Вона виконує різні функції, основні з них такі:

- комунікативна (функція спілкування),
- номінативна (функція називання),
- мислетворча,
- гносеологічна (пізнавальна),
- експресивна (виражальна),
- волюнтативна (функція впливу),
- естетична,
- культураносна,
- ідентифікаційна (об'єднувальна),
- магічно-містична.

Кожен народ у своєму історичному розвитку створює власну мову. Українська мова є засобом спілкування українського народу, однією з форм його культури. Її можна вивчати у двох основних аспектах:

- 1) діахронічний (історичний): з'ясування походження, розвитку;
- 2) синхронічний (сучасний зріз): розгляд її різних рівнів.

Ці аспекти тісно пов'язані: сучасну українську мову не можна вивчати окремо від історії.

Як навчальна дисципліна СУЛМ має завдання:

- 1) вивчати закони та закономірності фонетичної, лексичної, граматичної систем рідної мови;
- 2) розглянути теоретичний матеріал про структуру української мови і найважливіші процеси, що відбуваються на всіх її рівнях;
- 3) прищепити навички високої культури мови;
- 4) досягти та оволодіти її нормами.

Ці завдання не можна вирішити без любові до рідної мови. Любов до Батьківщини (патріотизм) – найперша чеснота цивілізованої людини, а любов до мови – це невід'ємна ознака патріотизму. Ось кілька думок авторитетних людей:

І. Огієнко, видатний історик, мовознавець, етнограф: "Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки житиме мова – житиме й народ як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом";

В. О. Сухомлинський, видатний український педагог: "... щоб проникнути в таку тонку й неосяжну величну та багатогранну річ як мова, треба її любити", "Знання рідної мови визначає багатство, широчінь інтелектуальних і естетичних інтересів особистості";

Олесь Гончар, великий український письменник: "Мова народу – це найбільший національний скарб, і ми всі маємо його берегти, в тому числі й авторитетними державними заходами..."

Курс "СУЛМ" складається з окремих розділів:

"Фонетика і фонологія" – вивчають звуки та елементи, що їх супроводжують;

"Орфоепія" – вивчає вимовні норми;

"Графіка" – вивчає систему позначення звуків на письмі;

"Орфографія" – вивчає принципи правопису морфем, слів;

"Лексикологія" – вивчає сукупність слів, їх організацію та впорядкування;

"Фразеологія" – вивчає фразеологічну систему;

"Лексикографія" – вивчає способи й методи укладання словників;

"Морфеміка і словотвір" – розглядають будову слів та засоби творення нових слів;

"Граматика" ("Морфологія" і "Синтаксис") – вивчає змінюваність слів, їх поєднання.

Українська мова – головна ознака і символ українців. Вона дуже давня, що підтверджують особливості лексики та фразеології, правопису та орфоепії. Українська мова за походженням належить до індоєвропейської сім'ї мов (ними розмовляють 50% населення земної кулі), яку складають кілька груп: романська, германська, балтійська, іранська, грецька, вірменська, албанська, слов'янська. Саме сучасна Україна (Північне Причорномор'я, Наддніпрянщина та Наддністрянщина) є прабатьківщиною індоєвропейської мови. Група слов'янських мов складається із трьох підгруп:

східнослов'янська (українська, російська, білоруська),

західнослов'янська (польська, чеська, словацька, лужицька, кашубська),

південнослов'янська (болгарська, сербська, хорватська, македонська, словенська).

Усього є 13 живих слов'янських мов. Є також мертві мови (не мають носія): праслов'янська, давньоруська, старослов'янська, полабська.

Усі слов'янські мови мають спільне джерело походження – праслов'янську (спільнослов'янську) основу, що сформувалась на основі праіндоєвропейської мови, існувала у вигляді слов'янських племінних мов (III тисячоліття до н.е. – VI ст. н.е.), на основі яких у подальшому сформувалися окремі слов'янські мови. Цим пояснюється наявність до 2 тис.

спільних слів (коренів), збереження основних закономірностей у фонетиці, граматиці усіх слов'янських мов.

Ще в V столітті праслов'янський мовний простір втрачає єдність, утворилися східно- та західнослов'янські діалекти (на яких розмовляли відповідно анти й венеди), у II пол. VI ст. відокремилися також південні слов'яни (склавини).

Упродовж VII-IX століть у мові східних слов'ян відбулося чимало змін, що відрізняли її від західних і південних слов'ян. У той період сформувалися галицько-подільське та києво-поліське нареччя, які лягли в основу української мови. Вона стала спадкоємицею мов тих слов'янських племен, що населяли територію сучасної України – полян, древлян, сіверян, тиверців, уличів.

Розглядаючи походження української мови, треба розмежовувати два питання: поява живої, народної української мови і виникнення української літературної мови. Безперечно, живій, народній мові, якою спілкувалися предки українців (протоукраїнці), котрі в різний час називалися антами, русами (русичами), і яка не могла бути такою, як нині, кілька тисяч літ (деякі вчені ведуть відлік від V ст.)

Русичі, предки українців, використовували розмовну давньоруську мову. Тобто київські князі (з IX ст.) говорили уже українською мовою.

В основу білоруської та російської мов лягла мова русичів, які колонізували землі балтів, фінів, тюрків, змішалися з етносом, що був носієм відповідних мов. Там вони ширили не розмовну давньоруську мову, а мову священних християнських книг – старослов'янську, що сформувалася на основі староболгарської. Саме тому в російській мові так багато старослов'янських рис. На колонізованих землях формувалися російська та білоруська мови, у метрополії, на півдні – українська розмовна мова.

За Київської Русі і певний час після її розпаду мова була двох типів:

- 1) давньоруська, що склалася на основі розмовної мови давньоруських племен;
- 2) церковнослов'янська (староболгарська), яка поширилася після прийняття християнства (населення нею не розмовляло).

Ці мови розвивалися одночасно, впливали одна на одну, але не змішувалися. Про це свідчать пам'ятки світського та релігійного характеру, що дійшли до нашого часу: літописи, повчання, "Слово о полку Ігоревім" тощо. Водночас із назвою "Київська Русь" існувало народне поняття "Україна" ('окраїна, край'). Назва "Русь" – збірна й означає 'об'єднання русів, русичів'. У сучасному розумінні назва "Україна" з'явилася в XII ст. ("Іпатіївський літопис"). Писемну традицію українська мова справді веде з часів Київської Русі, однак наша мова не творилася на основі давньоруської. Три східнослов'янські мови розвивалися з трьох давньоруських нареч (південного, східного та західного).

З II пол. XIII ст. на основі розмовної мови формується писемно-літературна мова – староукраїнська, яка основою мала церковнослов'янську, але містила елементи живої мови народних мас. Це була мова державних

документів, світського листування, релігійних книг ("Апостол", "Пересопницьке Євангеліє"), науки (праці Л. Барановича, І. Гізеля; перші друковані словники Л. Зизанія та П. Беринди), полемічних творів (І. Вишенський), художньої літератури (К. Зиновійв, І. Некрашевич, Г. Сковорода), літописів (Г. Граб'янка, С. Величко). Староукраїнська мова була державною не тільки в Україні, а й у Литві та Молдові. Київсько-українську книжну мову використовували і в Росії в петрівську та післяпетрівську епохи, змінюючи вимовляння окремих звуків і слів, на зразок *Володимир – Владимир, нѣмая – немая, дѣдъ – дед*, хоча 1720 р. вийшов указ Петра I про заборону Києво-Печерській і Чернігівській друкарням видавати книги українською мовою, а 1769 р. – указ Московського синоду про вилучення українських букварів і церковних книг.

У різних місцевостях України в розмовній мові народу були свої відмінності в лексиці, граматиці, вимові. Так сформувалися територіальні різновиди усного мовлення – діалекти: північний, південно-західний, південно-східний. Ці особливості відбилися й на писемній мові. Наприкінці XVIII і на початку XIX століть на основі південно-східного діалекту, а саме його полтавсько-київського відгалуження виникла нова (сучасна) літературна мова на живому народному ґрунті. Мовою свого народу на повний голос заговорив І. Котляревський ("Енеїда", "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник"). За свідченням І. Франка, "Котляревський українське слово народне, чисте, як сльоза, у люди вивів, світові показав". Саме тому І. Котляревського називають зачинателем нової (сучасної) української літературної мови. На матеріалі цього говору першу українську граматику ("Грамматика малоросійского наречия") написав О. Павловський (1818 р.). Подальше удосконалення нової літературної мови здійснювали П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, Л. Боровиковський, М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, Г. Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, Ю. Федькович та ін.

Завершив процес становлення нової української літературної мови на основі середньонадніпрянських говорів геніальний поет Тарас Шевченко. Він синтезував усе найкраще з книжних традицій давньої мови, запозичень, з усної народної творчості та живого мовлення, поповнив словниковий склад, розвинув синтаксис, удосконалив фонетику і граматику, відкривши цим можливість для задоволення потреб спілкування українською мовою в різних сферах життя, вивівши її на світову арену. Тараса Шевченка вважають основоположником сучасної української літературної мови. Його надбання розвивали наступні покоління майстрів слова, вчені, культурні діячі (П. Куліш, П. Чубинський, М. Драгоманов та ін.).

Отже, сучасна українська літературна мова в широкому розумінні – це мова від часів Котляревського-Шевченка до наших днів; у вузькому розумінні сучасною (новою) є українська мова, яку вживають три останні покоління мовців, тобто мова II пол. XX – початку XXI ст.

XIX і XX століття – тяжкі часи гласних і негласних заборон, репресій, утисків української мови.

1863 р. вийшов "Валуєвський циркуляр" (закон) (М. Валуєв – міністр внутрішніх справ) – про заборону друкувати українською мовою наукових, релігійних праць у Російській імперії, бо "малорусского языка не было, нет и быть не может", це "наречие" – "тот же русский язык, только испорченный" впливом польської мови, що "общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссов и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, в особенности поляками, так называемый украинский язык".

1876 р. з'явився таємний Емський акт (указ) (видав Олександр II у німецькомц містечку Емс) – про заборону друку українською мовою книг, текстів під нотами, заборонялися також сценічні вистави українською мовою.

З XIX ст. відомі великодержавні, шовіністичні теорії російських учених про походження і розвиток української мови:

– "погодінська теорія" (висловив російський історик М. Погодін): Київська Русь – прабатьківщина лише великоросів, а українці з'явилися в Центральній Україні після татаро-монгольської навали.

На противагу М. Погодіну академік М. Грушевський стверджував, що вже мова Київської Русі – українська. Його підтримував мовознавець С. Смаль-Стоцький, який вважав, що український народ і його мова існують з VI ст., а теорія про праруську мову виникла з політичних міркувань, щоб виправдати існування російської імперії;

– теорія П. Лавровського – О. Соболевського (російські історик і мовознавець): із східнослов'янських мов тільки російська мова є самостійною і давньою, а українці утворилися пізніше на Прикарпатті, а їх мова – це діалект російської мови.

У відповідь на це І. Франко писав:

Діалект, а ми його надишем
Міццю духа і огнем любови,
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

Ці теорії базувалися на твердженнях інших росіян: ще М. Ломоносов називав українську мову діалектом російської; М. Карамзін – "варварским языком"; зверхньо до української мови ставився і О. Белінський, який писав: "Мы, москали, немного горды, а еще более того ленивы, чтобы принуждать себя к пониманию красот малороссийского наречия".

У радянський час існувала теорія "спільної колиски трьох братніх народів" – Київської Русі – і їх спільної праруської мови, а українська мова нібито з'явилась у XIV ст., коли розпалась праруська мовна єдність.

У наш час теж пропагуються такі думки. Ось цитата із книги "Украинский сепаратизм в России" (1998 р.): "Национально мыслящие русские люди обязаны, ради будущего русского народа, ни под каким видом не признавать прав на существование за государством "Украина", "украинским народом" и "украинским языком". История не знает ни того, ни другого, ни третьего – их нет. Это фетиши, созданные идеологией наших врагов".

XX ст. теж було непростим для розвитку української мови. Проголошена політика розвитку національних мов після Жовтневого перевороту 1917 року була непослідовною. У перші роки радянської влади вона нібито сприяла розширенню суспільних функцій національних мов, побудові народної освіти рідною мовою, розвитку національних культур (постанови "Про Радянську владу на Україні", 1919 р., X з'їзду Комуністичної партії, 1921 р.; статті В. І. Леніна, зокрема – "До питання про національності або про автономізацію", 1922 р. та ін.).

Проте поступово втрачалися демократичні завоювання, поширювалася русифікація в національних республіках. Українська мова як близькоспоріднена з російською зазнала особливо інтенсивного витіснення зі сфер суспільно-політичного життя, що загрожувало її повноцінному існуванню. Так було аж до 90-х років.

1989 р. був ухвалений закон про надання українській мові статусу державної, що згодом було закріплено й у Конституції 1996 р. У тому ж році в Римі засновано Міжнародну асоціацію українців (МАУ), проведено кілька конгресів з 1990 р. Курс української мови та літератури читається у навчальних закладах США, Канади, Франції, Польщі, Чехії, Словаччини, бо це країни, куди в різні часи емігрували українці (еміграції шлюбні, політичні, трудові). Сьогодні світове українство – явище історичне, політичне, соціальне, культурне і загальнонаціональне. Українська мова – одна з робочих мов ООН. В Україні вона – державна і мова міжнаціонального спілкування.

За останні роки активізувалося вивчення української мови в різних країнах світу, в т. ч. в тих, де раніше цього не було, зокрема в Китаї, Японії, Казахстані, Молдові, Прибалтиці.

Лексична система, граматики і правопис української мови звільняються від нашарувань умисної русифікації (перевидано правопис, орфографічні словники, видаються граматики).

За рахунок запозичень з англійської, німецької, французької мов інтенсивно збагачується українська термінологія.

Розширюють свої значення деякі політичні терміни (*націоналіст, бандерівець, революція* та ін.).

Продовжується зближення територіальних діалектів з літературною мовою, слів із різних сфер (*перемовини, перегони*).

Сьогодні українська мова не поступається своїми функційними можливостями жодній із найбагатших і найрозвиненіших мов світу. На сучасному етапі вона має тісні зв'язки – традиційні та нові – перш за все з слов'янськими, а також із різними світовими мовами.